

LEUGEN VOOR VREDE

‘Zij is niet in de hemel?’

Over waarheid en onwaarheid bij de rabbijnen

Leo Mock

Ik begin met twee voorbeelden van bekende joodse genres: een wonderverhaal en een witz. Beide drukken, zoals vaker met deze twee genres, inzicht en wijsheid uit. Het wonderverhaal gaat over de Golem van Praag, de man van leem die door rabbijn Jehoda Löw (16e eeuw) tot leven zou zijn gewekt door middel van praktische kabbala oftewel toegepaste magie-mystiek. Het doel van de schepping van deze lemen man zou zuiver zijn geweest: hij moest de joodse gemeente van Praag beschermen tegen de bloedsprookjes die in die tijd werden rondgestrooid door antisemieten. Na een mystiek ritueel met de nodige magische elementen komt de lemen man, de Golem, tot leven. En inderdaad, hij weet de joodse gemeenschap langere tijd te beschermen met zijn bovenmenselijke krachten en allerlei goede daden te verrichten.

De Golem is volgens wetenschappers en zeer veel rabbijnen een legende uit de 19e eeuw zonder historische waarheid, te vergelijken met het Frankenstein-verhaal van Mary Shelley. Er bestaan verschillende versies over hoe de Golem uiteindelijk weer tot stof, tot leem werd teruggebracht door de rabbijn. In de versie die relevant is voor dit onderwerp en vaak een mengeling van schriftelijke bronnen en mondelinge vertellingen zou rabbijn Löw elke vrijdagmiddag de Golem tot stof doen terugkeren, om deze vervolgens weer na Sjabbat opnieuw leven in te blazen. Eén keer was de rabbijn vergeten om de Golem weer te doen laten terugkeren tot stof, met negatieve gevolgen. Als een stuurloze machine keert de Golem zich tegen zijn schepper en brengt mensen in gevaar. Dit brengt de rabbijn tot inzicht dat het project Golem afgerond dient te worden. Hij besluit de Golem tot stof te doen terugkeren en hem niet weer tot leven te wekken. De heilige Naam die de Golem zijn kracht en leven gaf, was het Hebreeuwse woord voor ‘waarheid’ èmèt, dat op zijn voorhoofd stond geschreven. Wanneer rabbijn Löw de lemen man weer tot levenloze klei wil laten worden, veegt hij de eerste letter, de alef, weg van zijn voorhoofd. Nu ontstaat het woord mèt – dood, lijkt of dode en de Golem valt levenloos neer. Zijn resten zouden bewaard liggen tot op vandaag de dag op de zolder van de AltNeusjoel in Praag, verboden toegang voor een ieder zoals de rabbijn expliciet had bevolen. Van tijd tot tijd sloegen individuen de raad

van de rabbijn in de wind en gingen toch de zolder op om de resten van de Golem te zien. Zij moesten dit met blindheid, waanzin of de dood bekopen.

Een legende die interessante elementen bevat: de waarheid kan dingen tot leven brengen en bezielt misschien wel al het leven, maar kan tegelijkertijd ook de dood brengen, wanneer de waarheid een eigen leven gaat leiden, los van het leven. Het wordt dan als een machine, die geen zegen maar vernietiging brengt, ons met blindheid slaat of ons het denken beneemt. De legende leert ons dat het woord voor waarheid ook het begrip ‘dood’ bevat, en dat het verschil slechts één letter is, een nuance, of de manier waarop de nadruk gelegd wordt op dé waarheid.

De witz

En nu de witz:

Een rabbijn krijgt bezoek van een gemeentelid, een man die verbitterd klaagt over zijn zakelijke partner die hem benadeeld zou hebben. De rabbijn hoort de gekwelde man geduldig aan en zegt nadat deze uitgesproken is: ‘Je hebt gelijk.’ Tevreden en monter loopt de man weg.

De man is nog maar nét weg, of de compagnon van hem verschijnt. En ook hij klaagt steen en been over het gedrag van de eerste man. Over het gebrek aan vertrouwen, het gebrek aan communicatie, etc. Ook deze persoon wordt aangehoord. Tot slot, wanneer hij uitgepraat is, frons de rabbijn zijn voorhoofd, strijkt wat in zijn baard en zegt: ‘Je hebt gelijk.’ En ook deze man vertrekt weer in hoop en vreugde.

De vrouw van de rabbijn heeft echter beide verhalen aangehoord en kan nauwelijks wachten tot de laatste man verdwenen is. Verontwaardigd gaat ze naar haar man toe en zegt: ‘Hoe kan dat nou? Je hoort eerst het verhaal van de eerste man aan en geeft hem gelijk. Daarna komt de tweede man en vertelt een bijna gelijkkluidend verhaal over de eerste man en je geeft ook hém gelijk.’ De rabbijn zwijgt even, denkt na, strijkt door zijn baard, kijkt zijn vrouw aan en zegt: ‘Je hebt gelijk.’

Is deze rabbijn een bedrieger of iemand die gewoon iedereen naar de mond praat en iedereen tevreden

Moet je per se de waarheid zeggen? Dat is de centrale vraag van dit artikel, waarin de wijsheid van de rabbijnen weer voluit blijkt. Leo Mock begint met een wonderverhaal en een mop. Hij komt uiteindelijk uit bij de constatering dat er meer niveaus van waarheid zijn.

Drs. L. Mock is uitgever, publicist, docent en talmoedist. Hij doceert Rabbijnica aan de vakgroep Hebreeuws van de Universiteit van Amsterdam en is medewerker van Interpretatie.

wil houden? Of is deze rabbijn zo invoelend dat hij zich dermate kan identificeren met een partij die zijn verhaal komt vertellen, dat hij zich volledig aangesproken voelt door diens waarheid, diens versie, diens standpunt van het verhaal? Totdat hij de meta-positie van zijn vrouw hoort en zich ook daarmee identificeert: ook zij heeft gelijk! Het is ogenschijnlijk een paradox dat beiden gelijk hebben – zij heeft daarin gelijk –, maar in het uitspreken van dit gelijk erkent de rabbijn tegelijkertijd dat ook de mening van beide partijen uit de witz waar zijn.

De legende van de Golem en de witz hebben wortels in de oude rabbijnse bronnen. Eerder in *Interpretatie* (19,2 (2011), 13-15) schreef ik over hoe de Waarheid in de hemel voor God tegen de schepping van de mens pleit. 'De mens is in zijn geheel leugen', zegt de Waarheid. God pakt de Waarheid, de zegel van Zijn Naam, en werpt deze 'stuk' op aarde. Omdat de waarheid moet 'ontspruiten vanuit de aarde' (Ps. 85:12). Waarheid in menselijke context is per definitie gefragmenteerd, of beter gezegd: veelsoortig en veelvormig, zoals de hele schepping dat is. Zoals uit het een het vele voortkomt, zo brengt ook de Waarheid veelsoortige facetten voort van de aardse waarheid.

Aäron de vredeestichter

In de Talmud wordt Aäron, de hogepriester, gezien als de vredeestichter bij uitstek. De rabbijnen leggen uit hoe hij dit deed:

Wanneer twee mensen met elkaar ruzie hadden, dan ging Aäron naar de ene partij toe en ging hij hem zitten. 'Kijk eens naar je vriend wat die allemaal zegt, hoe verward zijn hart is, en hoe hij zijn kleren verscheurt en hoe hij verzucht: "Wee mij. Hoe kan ik mijn vriend toch weer onder ogen komen? Ik schaam me, want ik ben degene die hem ontrouw is geweest."' En Aäron bleef bij hem, totdat alle negatieve emoties uit zijn hart waren verdwenen. En dan ging Aäron naar de ander en zei precies hetzelfde: 'Kijk eens naar je vriend wat die allemaal zegt, hoe verward zijn hart is, en hoe hij zijn kleren verscheurt en hoe hij verzucht: "Wee mij. Hoe kan ik mijn vriend toch weer onder ogen komen? Ik schaam me want ik ben degene die hem ontrouw is geweest."' En ook bij hem bleef Aäron totdat alle negatieve emoties uit zijn hart waren verdwenen. Wanneer beide personen elkaar later tegenkwamen omhelsden ze elkaar en zoenden ze elkaar innig.

(naar Avot de-rabbi Nathan 12:3)

Aäron is een vredeestichter, maar ook een leugenaar! Hij verzint immers allerlei conversaties die helemaal niet hebben plaatsgevonden! En toch is het juist deze onwaarheid, deze leugen die naar de vrede leidt – een eigenschap die zelf ook waarheid is, of in ieder

geval complementair aan de vrede. Zoals de profeet Zacharia zegt: 'Hebt dan de waarheid en de vrede lief' (Zach. 8:19). De rabbijnen stellen zelfs een gedragsregel op dat het om de vrede te bewaren of te bewerkstelligen onder bepaalde voorwaarden toegestaan is om 'de waarheid te veranderen'. Zoals Aäron deed door fictief berouw op te voeren als middel om twee strijdende partijen bij elkaar te brengen. Omgekeerd is het ook toegestaan om bijvoorbeeld iets minder positief voor te stellen dan de waarheid is, om zo derden te beschermen. De Talmud geeft het voorbeeld van bedenkelijke liederen die je vragen of meneer X een goede gastheer voor je is geweest. De waarheid is dat meneer X een prima verzorging gaf als gastheer, maar als je dat zou zeggen, zou er wel eens misbruik van kunnen worden gemaakt door kladlopers en bedenkelijke lui die zich zielig voordoen en graag geféteerd worden op kosten van meneer X. In zo'n geval moet je dus zeggen dat meneer X een matige gastheer was.

Een ander dilemma in de bronnen: moet je altijd de waarheid spreken over iets dat aan een ander behoort, een kledingstuk, een huis of diens vrouw?

Er werd geleerd door de rabbijnen: hoe danst men voor de bruid? Beth Sjammai zegt: 'Elke bruid naar hoe ze is.' Maar Beth Hillel zeggen: 'Een mooie en vrome bruid.'

Zei de school van Sjammai tegen de school van Hillel: 'Wanneer een bruid blind was of kreupel, zeg je dan ook tegen haar: "Wat een mooie en vrome bruid"?' Zegt de Tora niet: 'Van een bedrieglijke zaak moet u u ver houden?' (Ex. 23:7).

Zei de school van Hillel tegen de school van Sjammai: 'En volgens jullie, wat moet je doen met iemand die een slechte koop heeft gedaan op de markt – moet je deze koop dan toch aanprijzen of juist misprijzen in zijn ogen? Je zou toch deze koop ook volgens jullie aanprijzen?!' Op grond hiervan zeiden de wijzen: 'Laat de mening/opvatting van een mens altijd verbonden zijn met de andere mensen.'
(naar Kethoebot 16b-17a)

Wat is waarheid?

Een herkenbaar dilemma: wat is waarheid? Wat je echt vindt of wat gewent is in een bepaalde situatie? Liegen mag niet, maar kwetsen ook niet. En wat voor waarheid is een waarheid die mensen tegen elkaar opzet en niet bijdraagt tot verbetering? De 'koop' is immers al gesloten, de deal is al gemaakt, het huwelijk reeds aangegaan. Moet je nu toch per se de waarheid zeggen? Beth Hillel zeggen: er bestaat geen waarheid los van de mensen, los van de situatie. Wat in het ene geval waarheid is, is in het andere geval de dood, ruzie of kapotte relaties tussen vrienden.

Om de complexiteit te illustreren van 'waarheid' volgt hierna een fragment uit de Talmud over een

dispuut tussen rabbijnen inzake de rituele reinheid over een oven die uit segmenten bestaat. In de discussie voeren de beide partijen, Rabbi Eliëzer en Rabbi Jehosjoea, een felle discussie met verschillende waarheidsclaims. Rabbi Jehosjoea krijgt de steun van de meerderheid der rabbijnen en Rabbi Eliëzer staat alleen. Maar hij weigert zijn ongelijk te erkennen – hij meent immers de waarheid te zeggen en wordt daarin gesterkt door God zelf! – hetgeen hem later op excommunicatie komt te staan:

Er wordt geleerd: Op die dag bracht R. Eliëzer alle antwoorden van de wereld aan maar zij (= de rabbijnen) namen die niet van hem aan.

Hij zei hen: 'Als de halacha mijn mening volgt, dan zal deze Johannesbroodboom het bewijzen! De Johannesbroodboom werd ontworteld van haar plaats, wel honderd el!' Sommigen zeggen: zelfs vierhonderd el! Ze zeiden hem: 'Men voert geen bewijs aan van een Johannesbroodboom.'

Hij zei weer tot hen: 'Als de halacha mijn mening volgt, dan zal deze waterstroom het bewijzen!' De waterstroom stroomde achterwaarts! Ze zeiden hem: 'Men voert geen bewijs aan van een waterstroom.'

Hij zei weer tot hen: 'Als de halacha mijn mening volgt, dan zullen de muren van het leerhuis het bewijzen!' De muren van het leerhuis hielden over en vielen bijna.

(...)

Hij zei weer tot hen: 'Als de halacha mijn mening volgt, dan zal het uit de Hemel bewezen worden!' Een hemelse stem ging uit en zei: 'Wat hebben jul-

lie te zoeken bij R. Eliëzer, want de halacha volgt altijd zijn woorden!'

Ging R. Jehosjoea staan en zei: 'Zij is niet in de hemel' (Deut. 30:12).

Wat betekent 'Zij is niet in de hemel'? Zei R.

Jeremia: 'Omdat de Tora al bij de berg Sinai is gegeven, slaan wij geen acht op een hemelse stem, want op de berg Sinai schreef U al in de Tora: 'naar de meerderheid moet je je richten'' (Ex. 23:2). R.

Nathan trof de profeet Elia. Hij zei hem: 'Wat deed de Heilige, gezegend zij Hij, op dat moment (van het dispuut)?' Hij zei hem: 'Hij lachte, en zei: "Mijn zonen hebben Mij overwonnen, Mijn zonen hebben Mij overwonnen!"'

(naar Baba Metzja 59a-b)

Op meer niveaus

Waarheid speelt hier een rol op meer niveaus. Er is het rationele niveau: Rabbi Eliëzer probeert zijn opponenten te overtuigen door de ratio. Tot in den treure geeft hij rationele argumenten voor zijn waarheid. Zonder succes. Vervolgens neemt hij zijn toevlucht tot bewijzen vanuit de werkelijkheid zelf, ja, een bovennatuurlijke werkelijkheid! Immers, elk teken dat hij geeft, gebeurt exact zo! Is er een grotere waarheid mogelijk dan een teken vanuit de werkelijkheid? Ook deze tekens worden verworpen. Dan klinkt God zelf, als ultieme bron der waarheid! Maar ook die waarheid wordt verworpen, omdat de Tora aan de mens is gegeven en daarin staat dat je de meerderheid der opinies moet volgen – zelfs wanneer dat tegen de goddelijke stem ingaat! Een paradox der waarheid die God volgens dit verhaal zelf gecreëerd heeft, door zijn Tora in mensenwoorden aan de aardse mens te geven! De Tora zelf is de goddelijke waarheid die soms door de mensen wordt gefragmenteerd tot een kakafonie van opinies, waarin de meerderheid geldt. Een wat cynische oplossing, omdat die waarheid ook weer verstikkend kan werken tegen elke andere waarheidsclaim! En God? God lacht. Uit vreugde of uit wanhoop?

Ansichtkaart uit Praag